

İSLAM TARİHİNDE VELİAHT BELİRLEME SÜREÇLERİ ABDÜLMELİK B. MERVÂN ÖRNEĞİ

Crown Prince Determining Processes in Islamic History ‘Abd al-Malik b. Marwân
Example

İsmail PIRLANTA

Prof. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi
Anabilim Dalı, Yozgat, Türkiye.

*Prof. Dr., Yozgat Bozok University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Division of
Islamic History, Yozgat, Türkiye. ip-66@hotmail.com*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8689-3991>, ROR ID: <https://ror.org/04qpdf239>

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 16 Ağustos / August 2025

Kabul Tarihi / Accepted: 16 Kasım / November 2025

Yayın Tarihi / Published: 31 Aralık / December 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2025

Sayı / Number: 28 **Sayfa / Pages:** 1 / 16

Atıf / Citation: Pirlanta, İsmail. "İslam Tarihinde Veliht Belirleme Süreçleri Abdülmelik b. Mervân Örneği [Crown Prince Determining Processes in Islamic History ‘Abd al-Malik b. Marwân Example]". Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER] 28 (Aralık / December 2025): 1 / 16
<https://doi.org/10.51553/bozifder.1766975>

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Etik Kurul İzni Durumu / Ethics Committee Approval Status: Bu çalışmada Etik Kurul iznine gerek yoktur.

Etik Bildirim / Complaints: bozokilahiyatdergisi@gmail.com / <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bozifder/policy>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı / Copyright: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

İktidara sahip olma ve onu kendi soyunda bırakma tarihin her döneminde bu gücü elinde tutanlar için en başat öncelik olmuştur. Bu uğurda nice ahitler çiğnenmiş, pek çok kan dökülmüştür. Bu husus dünyanın hangi bölgesinde bir hâkimiyet sahası varsa aynı şekilde yaşanmıştır. Hiçbir dini oluşum veya töre yaşanan hadiseleri değiştiremediği gibi güç sahibinin zaman zaman kutsal değerleri amacına ulaşma noktasında kullandığı da vâki olmuştur. Hz. Peygamber'in, soyu da dâhil kendinden sonra bir yönetici belirlememesi ve ilk dört halifenin göreve geliş şekilleri bağlamında bir önceki cümlelerde anlatılanların İslam'ın ilk dönemlerinde yaşanmadığı söylenebilir de Muâviye b. Ebû Süfyân'ın iktidarı ile birlikte durum tam da anlatılanlar gibi olmuştur. Nitekim saltanat sistemine geçilmesi ile birlikte veliaht belirleme usulü yönetim mekanizmasında mühim bir konuma yükselmiştir. Müstakbel halifenin belirlendiği bu usul mevcut halifenin ölümünün ardından iktidarda boşluğun giderilmesi yönüyle olumlu bir uygulama olmasının yanında demokratik bir seçimi ortadan kaldırması cihetiyle olumsuzdur. Aynı zamanda, veliaht dirayetli ve yönetimden anlayan kimse olduğunda devlet gücünü muhafaza ederken devleti iyi yönetemeyen zayıf tabiatlı, zevk ve sefa düşkününü bir kişi olduğunda ise devlet zafiyet içerisine düşmüştür. Bazı halifelerin tahta geçip konumlarını güçlendirdikleri zaman sabık halifenin uyduğu veliaht atama ahbine riayet etmedikleri görülmektedir. Saltanatı kendi neseplerine bırakma sevdasına kapılan bu yöneticiler arzularına ulaşma uğruna kardeşlerini bile ortadan kaldırmaya çekinmemişlerdir. Bu yöneticilerden biri de Abdülmelik b. Mervân'dır. O, oğulları Velid ve Süleyman'ı kendinden sonra iktidara getirme uğruna babasının veliaht atama ahdini çiğneyerek kardeşi Abdülaziz'i veliahtlıktan azletmek istemiştir. Kendi rızası ile azil olayına yanaşmayan kardeşini birçok kaynağın anlatmasına göre zehirlemek suretiyle ortadan kaldırmıştır. Bu çalışmada, Abdülmelik'in oğullarını veliaht atama yolunda kardeşini veliahtlıktan azletme süreci hakkında kaynaklardaki veriler ışığında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Veliaht, Hilafet, Abdülmelik b. Mervân, Velid b. Abdülmelik, Emeviler.

Abstract

Having power and leaving it to their descendants has been the top priority for those who hold this power in every period of history. Many testaments were broken, and much blood was shed for this cause. This issue has been experienced in the same way wherever there is a dominance area in the world. While no religious formation or custom can change the events, it has also been the case that the powerful have used sacred values to achieve their goals from time to time. Although it can be said that the events described in the previous sentences did not occur in the first period of Islam, in the context of the fact that the Prophet Muhammad did not appoint a ruler after himself, including his lineage, and the way the first four caliphs took office, after the rule of Mu'awiya b. Abi Sufyan, the situation was exactly as described. As a matter of fact, with the transition to the sultanate system, the method of determining the heir apparent has risen to an important position in the management mechanism. Although this method of determining the future caliph is a positive practice in terms of eliminating the gap in power after the death of the current caliph, it is negative in that it eliminates a democratic election. At the same time, when the crown prince is a person who is astute and understands administration, the state maintains its power, but when he is a weak-natured, pleasure-loving person who is unable to rule properly, the state falls

into weakness. When some caliphs came to the throne and strengthened their positions it is seen that they did not comply with the testament of appointing the crown prince unlike his predecessors. These rulers, who were obsessed with leaving the sultanate to their descendants, did not hesitate to eliminate even their brothers to achieve their desires. One of these rulers was 'Abd al-Malik b. Marwân. To bring his sons Walîd and Sulaymân to power after him, he violated his father's testament of appointing the crown prince and wish to dismiss his brother 'Abd al-'Azîz from the throne. According to many sources, he eliminated his brother, who did not accept impeachment with his own consent, by poisoning him. In this study, we will try to give information about the process of 'Abd al-Malik's dismissal of his brother from the throne in order to appoint his sons as crown prince, in the light of the data in the sources.

Keywords: History of Islam, Crown Prince, Caliphate, 'Abd al-Malik b. Marwân, Walîd b. 'Abd al-Malik, Umayyads.

Giriş

İslam tarihinde veliaht belirleme uygulamasının ilk defa, Hz. Ebu Bekir'in (öl. 13/634) kendi yerine Hz. Ömer'i (öl. 23/644) belirlemesi ile başladığını söylemek mümkündür.¹ Ancak bu seçim Müslüman tebaaya bir dayatma değil bir tavsiye niteliğindeydi. Zira istemezlerse belirlenen adaya biat etmeyebileceklerdi. İdareci namzedinin Hz. Ömer olması insanların onun etrafında kenetlenmesini sağladı. Onun haşin karakterine yönelik kaygılar ise Hz. Ebu Bekir'in ikna edici açıklamaları sayesinde giderildi.² Tebaa için Hz. Ömer'in önceki idareci ile kan bağıının olmaması da önemli bir ayrıntıydı. Onlar Hz. Ebu Bekir'in kendilerini yönetecek adayı belirleme noktasındaki samimiyetini böylelikle gördüler. Zira o, otoritenin kendi soyundan birisinde kalması yönünde bir dayatma yapmadı; ümmet için hayırlı gördüğü kişiyi kendinden sonra veliaht olarak gösterdi. Hz. Ömer kendinden sonra gelecek idareciyi belirlerken Hz. Ebu Bekir gibi kendi yerine birisini aday göstermedi. O, terminolojik tabirle "veliiyyü ahdi'l-müslimîn" olmaya layık birisini seçemeyeceğini belirtti;³ kendi oğlunu aday göstermesine yönelik ısrarları ise kesinlikle

¹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1967), 3/429; İzzüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997), 2/292.

² Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 3/274; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/433; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/292.

³ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/343; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/227-228.

reddetti.⁴ İdarecinin seçilmesi işini belirlediği şura heyetine bırakarak⁵ artık kozmopolit bir yapı arz eden ve kabile asabiyetinin iyice kendisini hissettirdiği tebaanın sorumluluğunu doğrudan üzerine almadı. Veliahtlık uygulamasının bir başka örneğini Hz. Hasan'ın (öl. 49/669) yönetime gelmesinde görmekteyiz. Hz. Ali'nin (öl. 40/661) tebaasını, kendisinden sonra oğlunu idareci seçmesi yönünde yasaklamayıp muhayyer bırakması⁶ ahali tarafından bir emir gibi telakki edildi ve Hz. Hasan yönetici seçildi.⁷ Halifelik kurumu Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (öl. 60/680) yönetim tarzını saltanat usulüne çevirmesiyle farklı bir mahiyet kazandı. Halkın özgür iradesiyle benimseyip biat ederek seçtiği yöneticinin yerine artık, mevcut halifenin belirlediği aday zorunlu olarak yönetim mekanizmasının başına geçmeye başladı. Belirlenen veliaht, idarecinin genelde oğlu olmakla birlikte kardeşi veya hanedandan başka bir kimse de olabilmekteydi.⁸ Veliaht usulü demokratik olmaması yönüyle eleştirilmesinin yanı sıra kendi içerisinde de birçok sıkıntı barındırmaktaydı. Veliaht namzetleri mevcut halifeden sonra iktidara gelmek adına birbirleriyle kıyasıya rekabete girmektedirler. Diğer yandan halifelik koltuğuna oturan yönetici kendisinden önceki halifenin belirlemiş olduğu veliaht görevlendirmesine uymak istememekte kendi seçtiği kişiyi veliaht olarak atamak istemekteydi. Böylelikle iktidar paylaşımındaki anlaşmazlıklar devletin zafiyet yaşamasını beraberinde getirmektedir.

II. Muâviye b. Yezîd'e (öl. 64/684) kadar Emevî Devleti'nde veliaht krizi yaşanmamıştır. Nitekim bu usulü ilk defa başlatan Muâviye'den sonra, onun oğlu Yezîd (öl. 64/683) halifelik makamına oturdu ve ondan sonra da onun belirlediği II. Muâviye halife oldu. İşler, kısa bir süre sonra yönetimi kendi isteğiyle bırakan II. Muâviye'nin yerine veliaht belirlememesi ile çıkmaza girdi. Emevî Devleti, Mervân b. Hakem'in Ümeyye ailesi ve Güney Araplarının ortak adayı olarak yönetime gelmesi ile birlikte dağılmanın eşiğinden döndü. Halife Mervân kendisine

⁴ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/339.

⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/339; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/28.

⁶ Taberî, *Târihu'l-ümen ve'l-mülûk*, 5/146-147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/196.

⁷ Halife b. Hayyât, *Târih*, thk. Ekrem Ziya Ömerî (Riyad: Dâru Tayyibe, 1405/1985), 150; Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî* (b.y.: y.y., 1413/1993), 2/214.

⁸ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, nşr. İsmâil es-Sâvî (Beyrut: Kahire, 1970), 155.

sunulan iki veliaht adayını kabul ederek yönetime geldi.⁹ Bu adaylardan birincisi Güney Arapların destekledikleri Hâlid b. Yezîd (öl. 85/704), ikincisi ise Ümeyye oğullarının önemli bir ismi olan Amr b. Saîd b. Âs el-Eşdak (öl. 70/690) idi. Mervân kendisine karşı çıkan Dahhâk b. Kays önderliğindeki Kuzey Araplarına karşı Muharrem 65/Ağustos-Eylül 684 yılında kazandığı Mercirâhit savaşıyla yönetimdeki durumunu giderek güçlendirdi.¹⁰ Kendisine bağlı olmayan idareciler yerine yeni idareciler atadı ve Mısır bölgesini yönetimi altına aldı.¹¹ İdareyi iyice eline aldığını düşünen Mervân için sıra artık veliahtları değiştirmeye gelmişti. Oğulları dururken kendi arzusuyla benimsemediği kişileri veliahtlık makamında tutmayı hazmedemiyordu. Nitekim mevcut veliahtları istifa etmeye zorlamaya başladı. En güvendiği adamı Hassân b. Mâlik'in de desteği ile toplum içerisinde daima horlayıp küçük gördüğü¹² Hâlid b. Yezîd ile Amr b. Saîd el-Eşdak'ı veliahtlıktan azlettiğini onların yerine oğlu Abdülmelik'i birinci veliaht diğer oğlu Abdülazîz'i ise ikinci veliaht olarak tayin ettiğini açıkladı.¹³ Mervân'a karşı herhangi bir yaptırım gücü bulamayan sabık veliahtlar bu durumu kabul etmek zorunda kaldılar. Halife bu işte amacına ulaştı. Ancak yeni veliaht ataması onun sonunu getirdi. Yezîd'in ölümünden sonra kendisini ve çocuklarını koruması şartıyla Mervân ile evlenen Hâlid'in annesi Mervân'ın oğluna yaptığı hakaretlere tahammül edememekteydi. Kocasına karşı iyice nefretle dolmuş bir haldeyken oğlunun veliahtlıktan azledilmesi bardağı taşıran son damla oldu. Nihayetinde uykusunda bir yastıkla bastırarak Mervân'ı boğdu (öl. Ramazan 65/Nisan 685).¹⁴ Amr b. Saîd el-Eşdak ise Abdülmelik'in halifeliğine ondan sonra kendisinin iktidara gelmesi şartıyla evet dedi. Ancak

⁹ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Ensâbü'l-ʿeşraf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 6/278; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/171; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/382; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/617.

¹⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-ʿeşraf*, 6/269; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/172; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/382.

¹¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-ʿeşraf*, 6/286; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/173.

¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/646; Şehâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısri, ts.), 21/96.

¹³ Belâzürî, *Ensâbü'l-ʿeşraf*, 6/270, 286, 287, 363; 8/204; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/423.

¹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-ʿeşraf*, 6/299; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/423; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb*, 21/97.

Abdûlmelik'in kendisine verdiği sözü tutmayacağını anladığında onun bir isyanı bastırmak maksadıyla Dımaşk'tan ayrılmasını fırsat bilerek emrindeki adamlarıyla 69/689 yılında şehre girip beytülmale el koydu. Bunun üzerine geri dönen Abdûlmelik şehre girdi. Ona karşı koyamayacağını gören Amr teslim olup eman diledi. İktidarı için tehlike olarak gördüğü Amr'ı affetse de Abdûlmelik daha sonra onu öldürdü.¹⁵

Abdûlmelik'in Amr b. Saîd el-Eşdak'ı öldürmesi veliahtlık hususunda babasının yolunu izleyeceğini göstermektedir. Nasıl ki babası iktidara gelmeden önce uyacağına söz verdiği veliaht tayin ahbine riayet etmemişse o da babasının veliaht ahbine riayet etmeyecekti. Bu hususta ne kadar kararlı ve gözü kara olduğunu Amr'ı öldürmek suretiyle göstermiş oldu. O bu eylemiyle aslında kardeşi Abdûlazîz'e de bir mesaj vermektedir. Babası onu ikinci veliaht ilan etse de Abdûlmelik halifelik tahtında durumunu iyice kuvvetlendirip devleti düzlüğe çıkardığı zaman saltanatın kendi nesebinde kalması sevdasına düşüp Abdûlazîz'i veliahtlıktan azletmek isteyecekti.

1. İslam Tarihinde Veliaht Belirleme Süreçleri Abdûlmelik b. Mervan Örneği

Halife Abdûlmelik b. Mervân hem iç hem de dış siyaset bağlamında devlet içerisinde istikrar ve güveni tesis ettikten sonra kendisinin akabinde iktidara gelecek kişi noktasında kafa yormaya başladı. Babası Mervân b. Hakem'in bu konudaki talebi açıktı. Kardeşi Abdûlaziz kendinden sonra halifelik makamına gelecek kişiydi. Ancak her iktidar sahibi gibi o da halifeliğin kendi zürriyetinden gelenlerde kalmasını arzulamaktaydı. Oğulları Velîd ve Süleyman'ı peşi sıra veliaht atamak niyetindeydi.¹⁶ Abdûlmelik kendisinin veliahtlığa atanma süreci içerisinde yaşanan olaylara bizzat şahitlik ettiğinden dolayı bu işi adeta tereyağından kıl çekercesine yapması gerektiğinin bilincindeydi. Aksi takdirde yönetimde dengeler

¹⁵ Belâzurî, *Ensâbü'l-üşraf*, 6/67.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 5/233; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/412; Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ata - Mustafa Abdülkâdir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 6/261.

bozulabilirdi ve devlet yeniden bir kaostan içerisine sürüklenebilirdi. Bu durum, Abdülmelik'in hiç arzu etmediği bir şeydi. Yaklaşık yirmi yıldır bir sürü badireler geçirerek güçlendirdiği Emevî Devleti'ni bir taht mücadelesi içerisine sokmak delice bir karar olurdu. En güvendiği bürokrat ve komutanlarından yardım istedi. Bu isimlerin başında Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (öl. 95/714) ve Ravh b. Zinbâ' el-Cüzâmî (öl. 84/703) gelmekteydi.¹⁷

Bürokrasi ve askeriyede kendisini zirveye taşıyan isim olan Abdülmelik'e hem bir vefa hem de sonuna kadar bağlılık hissi ile hareket etmekte olan Haccâc, vilayet merkezi Irak'tan Abdülmelik'e bir mektup gönderdi. Mektubun içeriğinde özetle, devletin bekâsı ve istikrarı için halifeliliğin kendisi tarzında bir yönetici de kalması gerekliliği vurgulanmakta, bunu da ancak Velîd'in yapabileceği dile getirilmekte bu bağlamda Abdülazîz'in bir an önce veliahtlıktan azledilmesinin önemine vurgu yapılmaktaydı.¹⁸ Bu cümlelerin altında Haccâc'ın kendi geleceğini Velîd'in iktidarında gördüğüne şüphe yoktur. Zira Abdülazîz, kardeşinin sıkı bir temas içerisinde olduğu bürokratlarından haz almamaktaydı. Onun başa geçmesi, başta Haccâc olmak üzere Abdülmelik'in en güvendiği isimlerin görevlerinden azledilmesi veya belki de sonlarının gelmesi demekti.

Önde gelen Yemenî (güneyli) kabilelerden Cüzâm'ın lideri Ravh b. Zinbâ¹⁹ Dımaşk'ta bulunduğundan Abdülmelik b. Mervân'a yakındı. Onun en güvendiği adamları arasındaydı ve verdiği nasihatler halife tarafından ciddiye alınmaktaydı. O, halifenin kendinden sonra idareyi oğullarına bırakması gerektiğini düşünmekteydi. Halifenin kendi kardeşini veliahtlıktan azletme konusunda tereddüt ve çekincelerini iyi bildiğinden dolayı onu cesaretlendirmek istedi. Baş başa bir toplantı sırasında iktidarın devamı adına Abdülazîz'i veliahtlıktan azletmesi gerektiğini

¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/233-234; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/412; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, 6/261; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûmi'l-edeb*, 21/275.

¹⁸ Ebû Muhammed Abdullah İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Muhammed Tâha Zeynî (Beyrut: y.y., ts.), 2/44; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/254; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/413. Ayrıca bk. Nebîh Âkıl, *Târihu hilâfeti Benî Ümeyye* (b.y.: y.y., 1995), 196.

¹⁹ Ravh b. Zinbâ el-Cüzâmî hakkında geniş bilgi için bk. Issac Hasson, "Le Chef Judhamite Rawh Ibn Zinba", *Studia Islamica* 77 (1993), 95-122.

dile getirdi. Bu hususta kabilesi ile birlikte elinden geleni yapacağına dair de halifeye söz verdi.²⁰

En başarılı bürokratinin ve önemli bir kabile liderinin desteğini alan Abdülmelik b. Mervân, oğullarını veliahtlığa getirme fikrini uygulama sahasına koydu.²¹ Kendinden sonra resmi veliaht durumundaki kardeşi Abdülazîz'e bir mektup göndererek düşüncelerini onunla paylaştı. Devletin bekası ve ülkenin selameti için oğlu Velid lehine veliahtlıktan çekilmesini talep etti.²² Abdülazîz b. Mervân onun bu talebini kesin bir dille reddetti. Kardeşinin babasının vasiyetine uygun hareket etmesi gerektiğini düşünmekteydi. Kendisi de yönetim konusunda bir hayli deneyime sahipti ve en az kardeşi kadar devleti yönetebilirdi. Veliahtlık hususunda kardeşinin yangından mal kaçırırçasına bir tutum sergilemesinden son derece rahatsız olmuştu. Ona göre veliahtlık işini çözecek olan kaderleri yani kimin daha çok yaşayacağıydı. Nitekim Abdülmelik'in kendisinin birinci veliaht ondan sonra oğlu Velid'in ikinci veliaht olma teklifini de "Senin Velid hakkında uygun gördüğün fikri ben de oğlum Ebûbekir için uygun görmekteyim" sözleriyle bir kez daha reddetti.²³ Abdülmelik'in kendisi üzerinde baskıyı arttırdığında ise kardeşine bir mektup yazarak bütün içtenliğiyle "Ey Mü'minlerin Emiri! Ben ve sen, öyle bir yaşa geldik ki ailemizden kim bu yaşa ulaşırsa, geride fazla bir yaşam yaşamadı. Dolayısıyla senin mi yoksa benim mi daha önce öleceği hususunda bir bilgim yoktur. Hakikat böyleyken şayet muradın sair ömrümün geri kalan kısmını zor durumda geçirtmekse, o zaman dilediğin şeyi yap."²⁴ dedi.

²⁰ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/233-234; 6/412; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümme*, 6/261; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/275.

²¹ İbn Kuteybe, Abdülmelik'in kardeşini azletme işine başlangıçta sıcak bakmadığını ancak daha sonra kararını değiştirdiğini söylemektedir. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/44.

²² Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/253; Taberî, *Târihu'l-ümme ve'l-mülûk*, 6/414; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, 3/528. Ayrıca bk. İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn* (Beyrut: y.y., 1413/1992), 3/69.

²³ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/253; Taberî, *Târihu'l-ümme ve'l-mülûk*, 6/414; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, 3/528. Ayrıca bk. İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 3/69.

²⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/253; Taberî, *Târihu'l-ümme ve'l-mülûk*, 6/414; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, 3/528. Ayrıca bk. Erol Ongunyurt, *Velid b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 47.

Abdülazîz'in ne demek istediğini Abdülmelik gayet iyi anlamıştı. Hiç hesap ve planlarında yokken kaderin bir cilvesi olarak halifelik Süfyânî ailesinden kendilerine intikal etmişti. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın birçok badireler atlatarak adeta dişi ile tırnağı ile kurduğu saltanat kendisinden sonra ancak dört yıl soyunda kalabilmişti. Her şey Allah'ın takdiri ile şekillenmekteydi. Bu bağlamda Abdülmelik ne kadar istese bu uğurda kardeşine eziyetler verse de sonuçta nasipte olan gerçekleşecekti. İçine sinmese de ve hatta kardeşi için "Allah'ım! O benim dediğimi yapmayarak benimle akrabalık bağlarını kopardı. Sen de onu bizden kopar."²⁵ şeklinde dua etse de veliahtlık işini olurluna bırakmaya karar vermiş görünüyordu. Kararının bundan sonra bu minval üzere olacağını kendisinden haber bekleyen oğullarına bildirdi ve onlara "Eğer iktidar makamını Allah sizin için hazırlamış olursa, onu sizden alacak kimse olamaz."²⁶ şeklindeki sözlerini söyledi. Bu sözlerle belki de o, oğullarının veliahtlık noktasında geri adım atmayan amcalarına karşı olumsuz bir faaliyet içerisine girmelerini engellemek niyetindeydi.

Abdülmelik b. Mervân veliahtlık meselesini yukarıda anlatılanlar ve kaynakların ifadesiyle olurluna bırakmış gibiydi.²⁷ Ancak yine de bu meselenin bu duruma gelmesini içine sindirememekteydi. Etrafındaki kişiler onun bu işten tamamen vazgeçmediklerini bildiklerinden her fırsatta oğullarının veliahtlığını ön plana çıkarmaktaydılar. Nitekim Ravh b. Zinbâ', "Ey Mü'minlerin Emiri! Kardeşini veliahtlıktan azledersen bu konuda hiç kimseye söz düşmez. Bu durum da seni destekleyen ilk kişi ben olurum"²⁸ demektedir. Bu tip çıkışlar kafasındaki fikri uygulama noktasında Abdülmelik'i farklı uygulamalara itmiş olabilir. Onun Ravh b. Zinbâ'ya vermiş olduğu "Allah'ın izniyle hele bir sabah olsun bakalım."²⁹ şeklindeki cevabını bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Söz ko-

²⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 6/414; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/528; Ebü'l-Fidâ İsmâîl İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1418/1997), 6/180.

²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/61-62; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/58-59.

²⁷ Abdülmelik'e atfen kaynaklarda geçen "Ömrüme yemin ederim ki, bundan sonra seni hiçbir konuda rahatsız etmeyeceğim" sözleri bu durumun göstergesidir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/528; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/179.

²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/461.

²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/461.

nusu cevapla halife acaba bir şeyler mi îâmâ emekteydi? Çok geçmeden Kabîsa b. Züeyb'in³⁰ (öl. 86/705 [?]) onların yanlarına gelip Abdülazîz b. Mervân'ın öldüğünü haber vermesi halifenin beklediği bir cevap gibi durmaktadır. Ne kadar da Kabîsa'nın "Kardeşin Abdülazîz'in vefatından ötürü yaradan senin ecrini bol eylesin." sözlerine şaşırarak "Kardeşim öldü mü yoksa?" diye cevap verse de böyle bir sonu beklediğini onun Ravh b. Zinbâ'ya verdiği yukarıdaki cevap gösterir gibidir. Kaynaklarda tam manasıyla ifade edilmese de bu karinelere göre Abdülmelik'in, kardeşinin vefatıyla ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira Abdülazîz'in ölüm sebebi arasında zehirlenme de vardır.³¹ Hâkimiyeti altındaki bölgelerde adaletli yönetimi ve tebaasının kendisine hüsnü teveccüh göstermesi ile tanınan³² Abdülazîz'in zehirlenme operasyonunda okların, kardeşi Abdülmelik'i gösterdiğini ifade edebiliriz. Veliahtlık meselesi bağlamında kardeşi ile yaşadığı tatsızlıklar haricinde Abdülazîz'in husumetli olduğu kişi sayısı yok gibidir. İkametgâhında bir valinin zehirlenme operasyonunun kendisinden daha yetkili birinin emir ve direktifleriyle gerçekleşebileceği düşünüldüğünde Abdülazîz'in zehirlenmesinde Abdülmelik'in dahli olduğu varsayımını yürütmek mümkün görünmektedir. Onun kardeşinin ölüm haberini aldıktan sonra üzülüp ağladığına³³, "Kardeşim hususunda Allah'ın takdiri bize yapmayı düşündüğümüzü yaptırmadı."³⁴ şeklindeki sözler söylediğine yönelik rivayetleri Abdülmelik gibi bir siyaset dâhisinin taktiksel manevraları olarak değerlendirebiliriz. Nitekim bu manevranın

³⁰ Kabîsa b. Züeyb için bk. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/176, 229, 230, 233-234, 236; 7/447; Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, thk. Hâşim en-Nedvî (Haydarâbâd: Dâru'l-Maârifü'l-Osmâniyye, 1991), 7/174-175; Taberî, *Târihu'l-ümm ve'l-mülûk*, 3/209; Mehmet Efendioğlu, "Kabîsa b. Züeyb", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/39.

³¹ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/257; Zehebî, *el-İber fi haberi men gaber* (Beyrut: y.y., ts.), 1/73; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982/1402), 4/229, 230, 250; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-Zehab*, 1/95; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/58; Abdülazîz'in ölüm nedeni olarak çok sevdiği oğlu Esbağ'ın vefatına bir hayli üzülməsi de gösterilmektedir. Nitekim bu iddiaya göre o, kısa bir müddet sonra üzüntüsünden vefat etmiştir. Taberî, *Târihu'l-ümm ve'l-mülûk*, 6/414; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/528; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/180.

³² Konu ile ilgili bilgi için bk. Mehmet Ali Kapar, "Emevî Valilerinden Abdülazîz b. Mervân (ö. 86/705)", *İstem* 4/8 (2006), 45, 46, 47.

³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/59.

³⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 9/461.

bir getirisi olarak o daha sonraki dönemde kardeşinin ailesine her zaman sahip çıkmış hatta kızını yeğeni Ömer ile evlendirmiştir.

Kardeşi Abdülazîz'in ölümü ile veliahtlık meselesinde iyice rahatlayan Abdülmelik derhal valilerine haber gönderip oğulları Velid ve Süleyman lehine veliahtlık biati alınması talimatını verdi.³⁵ Halife bu işte en yakın adamı Kabîsa b. Züeyb'in tavsiyesi doğrultusunda hareket etmekteydi. İş aceleye getirilmeyecek mümkün mertebe halkın genelinin onayı alınmaya çalışılacaktı.³⁶ Her şey Abdülmelik'in istediği gibi gerçekleşmekteydi. Valiler birer birer biat işlemlerinin tamamlandığı haberlerini göndermekteydiler. Halife Şam'da ahaliden biati bizzat kendisi aldı. Bu konuda tek çatlak ses Medine'den geldi. Hicaz bölgesinin merkez şehri, Emevî iktidarında halife seçiminde her zaman olduğu gibi yine muhalif bir sese ev sahipliği yapmaktaydı. Bu ses Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713) idi.³⁷ O, vali Hişâm b. İsmâil'in biat çağrısına "Halife yaşadığı sürece, kimseye biat etmem." diyerek karşılık verdi.³⁸ Ancak vali biat merasimini sorunsuz bir şekilde tamamlama noktasında kararlıydı. Zîrâ diğer bölgelerde bu işlem hiçbir muhalefet reaksiyonu olmadan kolay bir şekilde halledilmişti. Kendi bölgesinde halkı kolay bir şekilde provoke edecek böyle bir muhalif sese müsaade edemezdi. Ayrıca hâkimiyet sahasında yaşananlar başkente ulaşırsa bu durum kendi istikbali için hiç de iyi bir şey olmazdı. Nitekim vali, Saîd b. Müseyyeb üzerindeki baskısını artırdı. Valinin biat hususundaki tekliflerini Saîd her defasında reddediyordu. Vali onu birtakım sert tedbirlerle yola getirmeyi denedi. Bu bağlamda saç ve sakalını tıraş ettirdi. Kıldan ince bir elbise giydirerek şehir cadde-lerinde gezdirdi. Ayrıca kırbaç cezasına çarptırdı. Nihayetinde de hapse atılması emrini verdi.³⁹ Medine ahalisinin büyük bir teveccühünü almış

³⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/45; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/415; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/528. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/181.

³⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/233; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/412; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, 6/261.

³⁷ Saîd b. Müseyyeb için bk. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/119-143; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, 4/217-246; ayrıca bk. Yaşar Kandemir, "Saîd b. Müseyyeb", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/563-564.

³⁸ Halife b. Hayyât, *Târih*, thk. Ekrem Ziya Ömerî (Riyad: Dâru Tayyibe, 1405/1985), 289-290; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/256-257; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 6/416.

³⁹ Halife b. Hayyât, *Târih*, 289-290; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/45; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/256.

olan bir zatın başına gelenler halifeye ulaştığında o, valisine derhal Saîd b. Müseyyeb'in salınması emrini verdi.⁴⁰ Abdülmelik kendi iktidarına karşı önceden beri olumsuz tavırlar içerisinde olan Saîd b. Müseyyeb'in bu şekilde yola gelmeyeceğini çok iyi bilmekteydi. Valinin tutumunu devam ettirmesi bir müddet sonra ahalinin iktidar aleyhine galeyana gelmesine sebep olabilirdi. Bu da Abdülmelik'in hiç tasvip etmediği bir durumdu. Tek başına Saîd b. Müseyyeb'in veliahtlık biatı vermemiş olması bir anlam ifade etmezdi. Ancak Medine halkının nefreti çok anlam ifade etmekteydi. Sonuçta Saîd biat etmese de Medinelilerin biatı alınmak suretiyle işler sükûnete bağlandı.⁴¹ Böylelikle Abdülmelik b. Mervân oğullarının iktidarı için her türlü engeli ortadan kaldırmış oldu.

Sonuç

Hiz. Peygamber'in, kendinden sonra gelecek olan idareciyi belirlememiş olması sonraki dönemde farklı yöntemlerin uygulanmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim Hulefâ-yi Râşidîn'in iktidara gelişleri bu duruma en güzel örnektir. Bu dönemde, yönetime en layık olanın getirilmesi ve Müslümanların kendi rızalarıyla onayları esas olduğundan şartların getirdiği duruma göre kullanılan yöntemler farklı da olsa sıkıntı yaratmamıştır. Nitekim veliahtlık uygulamasının ilk örneği olarak kabul edebileceğimiz Hiz. Ömer tüm Müslümanların onayını alarak sorun yaşamadan halifelik makamına gelmiştir. On yıllık yönetiminde İslam devletini her anlamda zirveye çıkardıktan sonra kendi oğlu da dâhil olmak üzere yerine hiç kimseyi yönetici adayı olarak göstermemiştir. Döneminin şartlarını iyi analiz eden Hiz. Ömer yönetici seçme işini şura heyetine bırakmıştır. Babasının yerine idareci olan Hiz. Hasan'ın seçilme şekli de veliahtlık usulüne benzese de seçilmesinde Hiz. Ali'nin mutlak iradesi olmamıştır. Aynı zamanda Hiz. Hüseyin yönetim süresi boyunca veliaht olarak idareye gelmenin rahatlığını yaşayamamıştır.

⁴⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 289-290; Belazürî, *Ensâbü'l-çşrâf*, 7/256-257; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 6/415-416; Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, tsh. Ahmed Emin İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 383-384; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/528-529; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînûmi'l-edeb*, 21/276.

⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/126-127; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 6/415-416; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/528-529; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînûmi'l-edeb*, 21/276.

İslam siyaset tarihine tam manasıyla Hz. Muâviye'nin uygulama sahasına koyduğu saltanat sistemi ile giren veliahtlık usulü halifelerin belirlenmesinde halkın idarecisini özgürce seçme hakkını elinden almıştır. Bu usulle sabık halifenin belirlediği kimseler, kimsenin onayına ihtiyaç duymadan idareye gelmekteydiler. Teori olarak, veliaht listesi hazırlanıp ilan edildikten sonra bu isimlerin sıraları geldiği zaman hiçbir sorunla karşılaşmadan başa geçmeleri gerektiği halde çoğu zaman usulün böyle işlemediği görülmektedir. Kendileri de veliaht atanma yoluyla başa geçen birçok halife yönetimde konumunu iyice sağlamlaştırdıktan sonra önceki idarecinin -ki bu çoğunlukla babaları olmaktadır- veliaht kararnamesini bir kenara itip kendi listelerini hazırlamaktaydı. Mevcut veliahtlar istifaya zorlanmakta, bunu kabul etmeyenler canlarından olabilmekteydiler. Bu durumun en çarpıcı örneği Abdülmelik b. Mervân döneminde yaşanmıştır.

Babasının iktidara geliş sürecinin bizzat içerisinde yer alan bir kişi olarak Abdülmelik rüyalarında bile görmedikleri halifelüğün bir veliaht uzlaşması sonrasında kendilerinde kaldığını çok iyi bilmekteydi. Buna rağmen babasının veliahtlar Hâlid b. Yezîd ve Amr b. Saîd b. Âs el-Eşdak'ı azle zorlamasına ses çıkarmamıştır. Hatta kendi halifelüğünü bir sonraki idarecinin kendisi olması şartıyla kabul eden Amr b. Saîd b. Âs el-Eşdak'ı kaynakların ifadesiyle bizzat kendisi öldürmüştür. O belki de babasının bu şekilde hareket etmesini saltanatın tabiatından kaynaklandığını düşünmekteydi. Yani idareyi elinde tutan kimse kendinden sonra gelecek olan kişileri belirleme hakkına da sahip olmalıydı ve bu uğurda kan bile dökebilirdi. Amr b. Saîd b. Âs el-Eşdak'ın öldürülmesi bu durumun kanıtıdır. Nitekim Abdülmelik halife olduğunda babasının yolundan giderek kardeşi Abdülazîz'in de halifelikte en az kendisinin kadar hakkının olduğunu hiçe sayarak bu düşüncesini uygulama safhasına koymuştur.

Abdülmelik başlangıçta Abdülazîz'in kendi iradesiyle ve gönül rızasıyla veliahtlığı bırakmasını talep etmiştir. Ancak yöneticilikte onun kadar hakkının olduğunu ve babasının veliaht atamasında Abdülmelik ile eşit şartları taşıdığını düşünen Abdülazîz buna yanaşmadı. Kardeşini ikna edemeyen Abdülmelik bunun üzerine onu zorlamaya ve vilayet gelirlerini

onun elinden almaya karar vermiştir. Bu durumu bir mektupla bildirdiği kardeşinden dokunaklı bir mektup alan Abdülmelik azil konusunda kendisini bir kez daha rahatsız etmeyeceğini Abdülazîz'e bildirmiş ve kendisinden haber bekleyen oğullarının bu işe müdahil olmalarının önünü kesmek adına eğer Allah onlara halifelîği nasip etmişse bunu engelleyecek kimsenin olamayacağı nasihatini de vermeyi ihmal etmemiştir. Oğullarını veliaht olarak atayamayan siyaset dehası Abdülmelik'in bu niyetinden öyle kolay vazgeçmeyeceği aşîkârdır. Kendisini bu konuda devamlı teşvik eden yakın adamlarının ve onun kafasında Abdülazîz'i azledecek başka bir plan daha bulunmaktaydı. İşî oluruna bırakıp kardeşinin ölmesini bekleyemezdi. Nitekim beklediği haber gelmekte gecikmedi. Abdülazîz aniden öldü. Birçok kaynağın ifadesiyle o zehirlenmişti. Oklar bu konuda sabıkaklı olan Abdülmelik'i göstermekteydi. Önündeki en büyük engelin kalkmasıyla rahatlayan Abdülmelik'in oğullarının veliahtlığını tebaasına kabul ettirmesi zor olmadı.

Kaynakça

- Âkıl, Nebîh. *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*. b.y., y.y., 1995.
- Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya. *Ensâbü'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1996.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Hâşim en-Nedvî. 12 Cilt. Haydarâbâd: Dâru'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1991.
- Halîfe b. Hayyât. *Târîh*. thk. Ekrem Ziya Ömerî. Riyad: Dâru Tayyibe, 2. Basım, 1405/1985.
- Hasson, Issac. "Le Chef Judhamite Rawh Ibn Zinba". *Studia Islamica* 77 (1993), 95-122.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî. *el-İkdü'l-ferîd*. tsh. Ahmed Emin İbrâhim el-Ebyârî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*. Beyrut: y.y., 1413/1992.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 2. Basım, 1418/1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Muhammed Tâha Zeynî. 2 Cilt. Beyrut: y.y., ts.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah. *el-Me'ârif*. nşr. İsmâil es-Sâvî. Beyrut: Kahire, 1970.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman. *Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Ata - Mustafa Abdülkâdir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezeratü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. thk. Abdulkâdir Arnâut - Mahmud Arnâut. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- Kapar, Mehmet Ali. "Emevî Valilerinden Abdülazîz b. Mervân (ö. 86/705)". *İstem* 4/8 (2006), 43-49.
- Efendioğlu, Mehmet. "Kabîsa b. Züeyb". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/39. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Nüveyrî, Şehâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*. 27 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, ts.
- Ongunyurt, Erol. *Velid b. Abdülmelik'in Halifelîği ve Şahsiyeti*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 5. Basım, 1967.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb. *Târihu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. B.y.: y.y., 1413/1993.
- Kandemir, Yaşar. "Saîd b. Müseyyeb". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35/563-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Zehebî. *el-İber fî haberi men gaber*. 4 Cilt. Beyrut: y.y., ts.
- Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnaut. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982/1402.